

adatokat is feltüntettük. Természetesen a hivatkozás az eredeti (kisbetűs, illetve nagybetűs) írásmódot adja, úgyhogy maga az olvasó is eldöntheti, minek tekintse például az *aranyló*, *aranyszörű ló*, *Fakó*, *Sárga*, *Zöld ló* stb. adatokat.

Helyneveknél még nehezebb a közlés helyesírását alapul venni. Egyetlen füzetünkben egymás mellett szerepelnek az *operencia*, az *Óperencián* is túl, az *Óperenciás*, *operenciástenger*, *ópērenciás tenger*, *Óperenciás tenger*, *óperenciás nagy tenger* és *operenciás sárga tenger*, meg az *óperenciás verestenger*, sőt *operenciás-tenger* adatok.

A voltaképpeni mesei nevek és a jelzős, köznyelvi szerkezetek megkülönböztetése sem könnyű. Itt találunk *Arany erdő* és *Aranyerdő*, ám *aranyerdő* névalakokat, *alvilág*, *felső világ*, *másvilág* és *túlvilág* formákat. Ám van *Alvilág*, *Felvilág*, *Másvilág*, *Menyország*, *Paradicsom* és *Pokol* is mesei neveink között. Ez a következtelenség jól jelzi az egyes mesélők és mesegyűjtők eltérő felfogását a nevek állandó vagy alkalmi voltáról.

Végezetül azt említhetem meg e kényszerűen túl rövid beszámolóban, hogy a mesei nevek igazi elemzését még nem kezdtük el. Annak idején A magyar mesei tulajdonnevek kis onomasztikája című rövid írásomban (NÉ. 10 [1985]: 116–27) arra próbáltam rámutatni, hogy a diminutív mesei hősnevek igazán világszerte jellemző vonásai a meséknek. Nem ismerek sok más, hasonló, a mesei onomasztika sajátos vonásait bemutató írást. (Külföldön sem.) Pedig a virágnevek, színnevek, az első tekintetre is különleges mesei nevek (pl. *Bakarasz*, *Fanyűvő*, *Füstös Kálefakter* 'Hamupipőke', *Hegygörgető*, *Nemtudomka*, *Ólomfejűbarát*, *Rózsa vitéz*, *Szépmező szárnya*, *Tilinkó*, *Világszép kisasszony*, *Vörös Álnok vitéz*, a különböző nevű tündérek stb. mind megérdemelnék, hogy neveiket fejtegyük.

Most, hogy sokezer magyar népmese nevei össze vannak gyűjtve, az adatok egyenként visszakereshetők és azonosíthatók, csak elhatározás dolga, hogy ki mit kezd velük. Az ünnepeltre tekintettel megnéztem, van-e *Hajdú*, sőt *Hatvan* névanyagunkban. Ilyen neveket nem találtam. A *Mihály* és becenevei előfordulnak, ám nem túl gyakran. Akkor is valódi nevekként, nem már sztereotíppá vált mesei névként. Ebben eltér a keresztnév mondjuk a *János*, *Jancsi* mesei névként is gyakori előfordulásától, egyezik viszont az *István* és hasonló keresztnévek ugyancsak ritkaságával meséinkben. Ma még az összeállítók sem tudják igazán, mi mindent lehet majd kimutatni mesei névgyűjteményeinkből. Tág a további kutatás tere.

VOIGT VILMOS

A hátrább képzett *t*, *d*, *l* hangról

1. A hátrább képzett *t*, *d*, *l* hangról, mint akkor újkeletű hangtani jelenségről debreceni megfigyelései alapján "Egy kezdődő magyar hangváltozás" címmel először BÁRCZI GÉZA írt a Magyar Néprajz hasábjain 1947–49-ben (MNy. 6: 111–6).

A legutóbb POSGAY ILDIKÓ foglalta össze a hangtani jelenségről publikált szakirodalmi anyagot (A regionális köznyelvek egyik hangtani jelenségéről. MNy. 78 [1982]: 357–60; A hátrább képzett \underline{l} : MNy. 81 [1985]: 107–9).

Első cikkében POSGAY – BÁRCZI tanulmányából kiindulva – ismerteti a hátrább képzett \underline{t} , \underline{d} hang vizsgálatának történetét, nyelvjárási, regionális köznyelvi használatuknak földrajzi elterjedtségét, regionális köznyelvi használóinak életkorát, iskolai végzettségét, foglalkozását. Pápai regionális köznyelvi gyűjtésére támaszkodva bemutatja, hogy az említett hangok milyen fonetikai helyzetben milyen gyakorisággal fordulnak elő gyűjtött anyagában. Arra is utal, mi indíthatta el a hangváltozást. TEISZLER PÁLT idézi (NyÍrk. 6 [1962]: 170), aki úgy véli, hogy a \underline{t} a szóvégi, toldalékként szereplő magánhangzó utáni t -ből indult ki, ezen belül is a veláris, labiális magánhangzók után. POSGAY pápai gyűjtésében is "szóvégen, illetőleg toldalékban fordul elő leggyakrabban a hátrább képzett \underline{t} . Kétszer olyan gyakran, mint szó belsejében, és majdnem négyszer gyakrabban, mint szó elején ... Ami a magánhangzókat illeti ... a veláris, labiális hangok kedveztek a hátrábbképzettségnek, s csak analogikusan jelentkezett a palatális, illabiális hangok után (illetőleg szókezdő helyzetben előttük). Ugyancsak analógia hathatott abban, hogy a t zöngés párja a d is realizálódhat a köznyelvitől eltérő módon (vö. i. m. 170). TEISZLER anyagában (NyÍrk. 11 [1967]: 84) a hátrább képzett \underline{d} ugyan minden helyzetben előfordul, de az adatok száma jóval kevesebb, mint a \underline{t} -é ... Pápan ugyancsak ritkább megjelenésű a \underline{d} , szókezdeten nem is jelentkezik." (POSGAY, MNy. 78 [1982]: 359.)

Ugyancsak pápai gyűjtése alapján, hasonló alapossággal mutatja be a hátrább képzett \underline{l} hanggal foglalkozó, ám jóval kisebb szakirodalom eredményeit, a jelenséggel kapcsolatos nézeteket. Adataiból azt olvassa ki: "Ha megnézzük a hátrább képzett \underline{l} példáit, láthatjuk, hogy olyan esetekről van szó, amikor a nyelvjárásban vagy a regionális köznyelvben elmaradhat, illetőleg el is marad az l " (MNy. 81 [1985]: 108).

A két "hangváltozási" jelenséget összekapcsolva a hátrább képzett \underline{t} , \underline{d} és \underline{l} hangok vizsgálatából az l hangváltozására ezeket az általános következtetéseket vonja le: "A hátrábbképzettség magyarázatára ... két lehetőség kínálkozik: 1. Egyrészt az analógia, hiszen a vizsgált szöveget hangszalagra mondó adatközlő – aki 37 éves, középiskolát végzett férfi – beszédében megvan a hátrább képzett \underline{t} és \underline{d} hang is (vö. MNy. 78 [1982]: 359), vagyis a hátrábbképzettség mint fonetikai jelenség jellemző rá. Ugyanakkor a két jelenség egymástól független is, mint ahogy BÁRCZI GÉZA (MNy. 6 [1947–9]: 115–6) megfigyelte; ő ugyanis olyan személyektől is hallotta a hátrább képzett l -t, akik az említett két hangot nem ejtették. – 2. A köznyelvitől eltérő ejtés másik oka az lehet, hogy az illető személyek tudatosan törekednek a köznyelvi norma szerinti beszédre, és ezért ahol a nyelvjárásban kiesik az l – példáulikban ez mindig szótagzáró l – ott ők hangsúlyozottan ejtik e hangot. Ennek a tudatos és erőteljesebb ejtésnek a következménye a hátrább képzett hang. Az így kialakult $\emptyset : \underline{l}$, illetőleg $l : \underline{l}$ szembenállás mindig azonos fonetikai helyzetben jelenik meg. A jelenség egyébként nem általános érvényű, mint a hátrább képzettség egyéb esetei." (MNy. 81 [1985]: 108–9; a kiemelések tőlem. W. I.)

2. POSGAY következtetéseiből hangsúlyozottan fontosnak érzem azokat a megállapításokat, melyeket szövegéből kiemeltem. Úgy érzem ugyanis, ezek vezethetnek rá bennünket a hangváltozás indító okaira, amennyiben egyáltalán (újkeletű) hangváltozásról van szó, s nem csak egy későn felfedezett-felismeret fonémavariánsról, mégpedig egyrészt nyelvjárási fonémavariánsról a nyelvjárásokban, másrészt szituatív vagy attitűdvariánsról a regionális és nem regionális köznyelvben. És azt sem zárva ki, hogy a hátrább képzett \underline{t} , \underline{d} , \underline{l} esetleg személyiségjellemző fonémavariáns lenne (más képzési sajátosságokkal együtt). S megengedve azt a lehetőséget is, hogy a nyelvjárásokban is ilyen variánsokként jelentkezett-jelentkezik a hátrább képzett \underline{t} , \underline{d} , \underline{l} hang. A fel nem ismert fonémavariáns lehetősége azért is feltehető, mert nyelvjáráskutatásunk elsősorban és eléggé hosszú ideig szinte csak a magánhangzó-állomány fonémavariánsaira ügyelt. Nyelvjárási szakirodalmunkban – főleg az elnagyolt átírás következményeként – viszonylag későn és kis mértékben jelentkezik a mássalhangzók fonémavariánsainak a mellékjelezése, s ez is többnyire akkor, ha a variánsnak fonémaértéke is van, vagy a két fonémavariáns között valamilyen korrelatív viszony vagy oppozíció mutatható ki, mint amelyet POSGAY mutatott ki az l - \underline{l} viszonyában (MNY. 81 [1985]: 109). (Főleg az s , sz , z , zs , c , cs hang esetében találkozunk mellékjelekkel, elsősorban a finnugor szövegek átírásakor). A mássalhangzó-állomány fonémavariánsai nem mutatnak olyan pregnáns képet, mint a magánhangzó-állományéi.

3. Mire alapozom azt a feltevésemet, hogy a hátrább képzett t , d , l hangok – amennyiben a nyelvjárásokban, a regionális és nem regionális köznyelvben nem rendszerszerűen fordulnak elő – a) szituációs vagy attitűdvariánsok, vagy b) ha hangváltozási folyamatról van szó, akkor a hangváltozás elindítója a beszédhelyzetnek egy vagy két sajátos szituációja vagy attitűdje lehetett, s a hátrábbképzett \underline{t} , \underline{d} , \underline{l} hangok bizonyos beszédattitűdöket jeleznek, e s e t l e g bizonyos jellemvonásokra utalnak?

3.1. Magam a \underline{t} , \underline{d} hang ejtésére az 50-es évek elején, egyetemi hallgató koromban figyeltem fel, éppen Bárczi Géza professzor úr beszédében. Ő e g y e t e m i e l ő d á s a i, f e l s ő l a l á s a i során szinte kizárólagosan ezeket a hangokat ejtette, ha nem is túlságosan pregnánsan. Ezeket a hangjait hallom beszédének, ha m a g y a r á z ó f e j t e g e t é s e i r e gondolok, még akkor is, ha ezek nem katedráról, nem akadémiai üléseken, hanem pl. a Kruzsokban hangzottak el. (Ilyen emlékeimet megerősítette szóbeli közlésben több Bárczi-tanítvány is, pl. Grétsy László, a feleségem, de mások is.)

3.2. A hátrább képzett \underline{t} , \underline{d} és bizonyos mértékig az \underline{l} hang ejtésére egy újabb felfigyelésem családom, illetőleg famíliám (szűkebb rokonságom) beszédéhez kapcsolódik.

Ennek magyarázatához feltétlenül kell pár szót szólnom családom nyelvi állapotáról.

3.2.1. Szüleim, testvéreim életük nagyobb részét Győrött élték le, s a győri "regionális köznyelvet" – korábban inkább "nyelvjárást" – beszélték. Bizonyos mértékig a Kisalföld keverék "nyelvjárását". Emlékeim szerint tisztviselő apám

beszédében gyengébben, anyáméban (különösen familiáris-bizalmas beszédében haláláig) erőteljesebben éltek a győri beszédre jellemző nyelvjárási sajátosságok (főleg a 30-as, 40-es években), az *t*-zés az *é* helyén (*plz, mlsz, ntz*), az *l*-ezés (*mellik, foló, góla* stb.), a nyílt *e*-nek (már-már *ä*-be hajló hangszínű) és a zárt *ë*-nek erőteljes (Győrött ma is élő és megfigyelhető) megkülönböztetése. A hátrább képzett l, q, l hangra nincsenek emlékeim 1950 előtti győri életemből. POSGAY ILDIKÓ sem talált ilyen hangokat HORVÁTHNÉ BERNÁTH RÓZSA győri regionális köznyelvi gyűjtésében (POSGAY: MNy. 78 [1982]: 358).

3.2.2. Három, nálam jóval idősebb bátyám beszédére – főleg fiatalabb korukban és familiáris jellegű megnyilatkozásaikban – ugyancsak jellemzőek voltak a győri regionális nyelvi sajátosságok. Azonban ahogy idősödtek, – a nyílt és zárt *e* megkülönböztetésének kivételével (a tájszavakkal együtt) – egyre jobban kiszorultak beszédükből a nyelvjárási elemek. Éppen ezért volt feltűnő, hogy középső, nálam 10 évvel idősebb bátyám az 50-es évek közepén egy *b i z a l m a s b e s z é l g e t é s b e n*, mikor nekem a "kisöcsnek" nagyon meg akart magyarázni valamit, erőteljes *t*, *d* hangokat ejtett: "Tudod öcskös...", "Érted...?" Legfiatalabb (most 70 éves) bátyám beszédében az *e* hangok megkülönböztetésén kívül *m a m á r* – még familiáris beszélgetésben *s i n c s* vagy – csak *a l i g a k a d* regionális jelleg. Ezért volt feltűnő, hogy az elmúlt év őszén az ő szájából is hallottam ezeket a hangokat. Szintén magyarázó jellegű beszédben. (De – emlékeim szerint – korábban sohasem.)

3.2.3. Sokkal érdekesebb *e* hangok jelentkezése a harmadik generációnál. Unokaöcsém, -húgaim közül egynek beszédében gyakran, egy másikéban rendszeresen megjelenik a l, q hang. (Ez utóbbiában a győri regionális ejtés egyéb jellemzői – *l*-ezés, *t*-zés stb. – rendszeresen előfordulnak.) Mindkét unokaöcsém Győrben él. Mindkettőnél magyarázó, oktató, bizonykodó jellegű beszédben figyelhetők meg *e* hangok. – Magamnál, tatai származású feleségem családjában, Pesten született és élő gyermekeimnél nem tapasztaltam *e* hangokat. Más regionális jelenségeket sem. Viszont hatéves koráig szinte csak ilyen l, q hangot ejtett leányunokám, kinek anyai (békési származású, értelmiségi foglalkozású) nagyapja szintén ejti *e* hangokat; ő is magyarázó, oktató jellegű beszédben.

3.2.4. Győri – hazai –, más vidéki és budapesti ismerőseim, kollégáim körét végiggondolva szintén több olyan akad, akinek beszédében megfigyelhető a l, q ejtése. Náluk is – tapasztalatom szerint – többnyire magyarázó, oktató jellegű beszédhelyzetben jelennek meg ezek a hangok. Ilyen beszédhelyzetben találhatjuk meg *e* hangokat a POSGAY által említetteken kívül (MNy. 78 [1982]: 358) – a magam megfigyelései szerint – A. E., H. M., K. S., K. P. és Sz. I. Pesten élő nyelvészek (nyelvjárási ízeket őrző) és K. I. nyelvjárási színeket nem mutató beszédében is. Ilyen alapon gondolom, hogy a l, q hangokat a *t t i t ű d v a r i á n s n a k* lehet tekinteni a regionális köznyelvben és a köznyelvben. Már csak azért is, mert az említettek beszédének nem állandó elemei *e* hangok.

Ez magyarázhatja azt is, hogy meglehetősen bizonytalan a hátrább képzett l, q hangok hangszín-realizációjának, képzési helyének-módjának megítélése is. BÁRCZI Fonetikájában (19) a kakuminális (apikális, cerebláris) és a posztalveoláris képzésmód lehetőségét is megemlíti. DEME szerint (NyudÉrt. 3 [1953]: 57)

tisztázatlan még, vajon "valóban kakuminális-e vagy csak apicopostalveoláris a szokásos apicodentális-alveodorzális ejtés helyett". GÁLFFY MÓZES (NyIrK. 4 [1960]: 136) csak hátrább képzettnek említi, és választ vár arra, "hol van meg ez a hang, milyen képzésű, melyik nemzedék ejtésében figyelhető meg, terjedőben vagy eltűnőben van-e". (Vö. POSGAY, MNy. 78 [1982]: 358.) Magam azt hiszem, hogy a beszédshituációtól függően mindegyik képzési változat előfordulhat (még egyetlen beszélő ejtésében is). A hátrább képzettségnek ez a sok fokozata is lehet egyik magyarázata annak, hogy a szövegek lejegyzői nem nagyon jelölték az átíraton a hangszínt.

4. Még két jelenség igazolja ezt a feltevésemet. Ezek azonban már a hátrább képzett *l* hanggal is kapcsolatosak.

4.1. BÁRCZI 1947–49-es cikkében a következőket írta: "[a hátrább képzett *l*] Akusztikai hatása közel áll a palatalis vagy palatalizált *l'*-éhez, valószínűbb azonban, hogy voltaképpen postalveoláris (cacuminalis?) ejtésű *l*-ről van szó, s ez esetben valóban arra kell gondolni, hogy az előbbi jelenséggel [ti. a *l̥* *ɫ* hanggal] összefügg. Debrecenben megfigyeléseim szerint főleg szótagzáró helyzetben *t*, *d* előtt gyakori, s e l ő a d á s b a n, s z a v a l a t b a n, d e f ő l e g é n e k b e n világosan feltűnő" (BÁRCZI, MNy 6 [1947–49]: 116; a kiemelés tőlem. W. I.). Megfigyeléseit tökéletesen igazolják a magaméi.

4.1.1. Mint bírálóbizottsági tag 1966 óta kísérem figyelemmel a Kazinczy-versenyeket. Feltűnt, hogy az ország különböző vidékeiről érkező versenyzők közül milyen sokan ejtenek hátrább képzett *l̥* *ɫ* és jésített (palatalizált vagy palatális?) *l̥* *ɫ* hangot. Ez utóbbiakat főleg a lányok ejtésében hallhattuk. Noha ezt a versenyeket összegező kötetben csak egyszer tettük szóvá (Z. SZABÓ LÁSZLÓ–WACHA IMRE, A Kazinczy-versenyek története. Győr, 1987. 93), jegyzeteim szerint e hangok ejtését minden évben megfigyelhettük mind a középiskolások, mind a pedagógusjelöltek körében. Még az ELTE-n 1993-ban megrendezett Egyetemi Anyanyelvi Napok kiejtési és versmondói versenyzőinél (főleg lányoknál) is.

4.1.2. Gyakran hallottam a hátrább képzett *l̥* *ɫ* *ɫ* hangot egy volt apáca templomi éneklésében is. (Énekbeszédében erőteljesen megkülönbözteti a nyílt és zárt *e*-t is.) Mint elmondotta a Győr-Sopron megyei Szanyból származik, korábban Vincés nővér volt, és "ranolderista" korában tanult énekelni. Nem minden esetben ejti spontán és énekbeszédében az említett hangokat, hanem csak bizonyos hangkapcsolatokban: nagyjából azokban, melyeket POSGAY ILDIKÓ is említ (MNy. 81 [1985]: 108–9).

Mindkét említett jelenség tehát POSGAYnak azt a nézetét igazolja, hogy az "illető személyek tudatosan törekednek a köznyelvi norma szerinti [szerintem választékos] beszédre, és ezért ahol a nyelvjárásban [vagy a familiáris, pongyola beszédben] kiesik az *l* ... ott ők hangsúlyozottan ejtik e hangot" (POSGAY i. h.). Tegyük hozzá, hogy köznyelvet vagy regionális köznyelvet beszélők ejtésében is megfigyelhető hasonló jelenség: igényességre törekvő beszédhelyzetekben erőteljesebb, eltúlzott artikuláció is eredményezheti a *t*, *d* hátrább képzését, illetőleg az *l* hang jésítését. Ezért ez talán egyfajta hiperurbanizmusnak is tekinthető.

4.2. Más attitűdben is megfigyelhetjük e hangok előfordulását. Feltűnően gyakran, szinte általánosan lehet hallani – együtt – a t, d, l hangot nagyszülők, fiatal szülők beszédében, mikor kedveskedve, "gügyögve" szólnak csecsemőkorú, éppen beszélni tanuló unokájukhoz, gyermekükhöz. Egyetlen példát idézek: 1992 nyarán a tatai strandon mondta egy fiatal anyuka egy-másfél éves gyermekének a következő mondatot: "Látod, itt a apa!"

4.3. Ugyanígy megjelennek ezek a hangok a "gazdiknak" (pl. kutyatulajdonosoknak) kedvenc kisállataikhoz szóló gügyögő, kedveskedő beszédében.

5. Vannak azonban olyanok is, akiknél a hátrább képzett t, d szinte teljesen a k ö z n y e l v i v á l t o z a t h e l y é b e lépett. Tehát nemcsak bizonyos beszédhelyzetekben, -attitűdökben jelenhetnek meg ezek a hangok, hanem hangállományuknak ezek állandó, rendszerszerű elemei. Beszédükben azonban más hangok (magán- és mássalhangzók) képzése is hátrább tolódik, szinte az egész artikulációs folyamat során. Ilyen j e l l e g ű a hangképzésük akkor is, ha környezetük beszédét nem jellemzi az ilyen artikuláció. Különösen feltűnő ez azoknál, akiknek kiejtése egyébként nem nyelvjárásias színezetű. Sporadikus megfigyeléseim szerint az így beszélők egy részének egyik sajátos jellemvonása a pontoskodás, a precízésre törekvés, illetőleg önmaguk, szerepük, mondandójuk fontosságának hangsúlyozása. Úgy gondolom, hogy – mivel a beszéd mód jellemzi a személyiséget (vö. TÓTH BÉLA, Beszéd, jellem, személyiség. Bp. 1948; WACHA IMRE: EFF. 2 [1989]: 121–39) – a hátrább képzett, pontosabban a túl precízen formált hangok megjelenése az oktató, kioktató, bizonyos esetekben a fontoskodó alkatú emberek beszédének egyik s z e m é l y i s é g j e l l e m z ő eleme lehet. – Másképpen kell megítélni a hátrább képzett t, d, l hangokat, ha nyelvjárásias (as) hangállományú beszédben, nyelvjárásias jellemzőkkel együtt fordulnak elő, és használatuk rendszerszerű (mint pl. S. Á. nyelvészprofesszor beszédében).

6. Az elmondottak csak sporadikus megfigyeléseken alapulnak. Igazolásukhoz, cáfolásukhoz rendszeres megfigyelésekre lenne szükség. Ennek érdekében élőnyelvi felvételek készítésekor, nyelvjárásias szövegek gyűjtésekor azt is érdemes lenne meg- és feljegyezni, hogy milyen beszédhelyzetben és -attitűdben hangzott el a szöveg, milyen (személyiség)jellemzői vannak a szövegek közlőnek, vannak-e eltérések a (felvétel előtti-utáni) teljesen kötetlen beszéde és magnóval rögzített szövegmondása között. Hiszen a magnó jelenléte a beszélők többségben előidézi azt a törekvést, hogy a mindennapos nyelvhasználatnál egy fokkal magasabb nyelvi vagy igény szintnek megfelelően szólaljon meg, azaz valamiféle módon nyelvi kódot váltson (vö. KISS JENŐ, A kettősnyelvűségről: MNy. 85 [1989]: 406–11).

WACHA IMRE